

problemy [*Scientific and organizational activity of Academician of the NAS of Ukraine S. M. Konyukhov in the field of rocket and space science and technology of Ukraine: historiography of the problem*]. *Istoriya nauky i biografistyka* (electronic journal), no. 4. Retrieved from: <http://base.dnsgb.com.ua/INB/2019-4/07.pdf>. (in Ukrainian).

42. *Votchal-Slovachevska, V. YE., Kostyuk, H. H.* (1991). Yevhen Pylypovych Votchal: il. Bibliohr [Yevhen P. Votchal: ill. Bibliogr]. Kiev: Naukova Dumka, 148 p. (in Ukrainian).
43. *Vul, B. M.* (1942). Rukopys' 20.10.1942. Osobova sprava akademika Votchala Yevhena Pylypovycha. [Manuscript 10.20.1942. Personal file of Academician Votchal Yevhen Pylypovych]. Arkhiv Prezydiyi NAN Ukrayiny. Viddil naukovykh kadriv [Archive of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine. Department of Scientific Personnel]. F. 251, in. 1, p. 10 (in Russian).
44. Vypuskniky Natsional'noho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny [Graduates of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine] (2013). Kyiv: Svit Uspikhu, 232 p. (in Ukrainian).
45. *Yankovyy, V. V., Stefanovych, D. L.* (2018). Kyiv'ska politekhnik: pochatok istoriyi [Kyiv Polytechnic: the beginning of history]. Kyiv: Vydvo «Politekhnik», 244 p. (in Ukrainian).
46. Zаметка о заштите диссертации Е. Ф. Вotchала [A note on the defense of the dissertation by E. F. Votchal] (1897). *Russkie vedomosti*, December 9, p. 2 (in Russian).
47. Zbirnyk prats' komisiyi dlya vyroblyennya zakonoproektu pro zasnuvannya Ukrayins'koyi akademiyi nauk u Kyyivi [Collection of works of the commission for elaboration of the bill on establishment of the Ukrainian academy of sciences in Kiev] (1919). Kyiv : Druk. Ukr. nauk. t-va, 128 p. (in Ukrainian).
48. *Zerkalov, D. V.* (2012). NTUU «KPI». Mynule i s'ohodennya [NTUU «KPI» past and present]. Kyiv: Osnova, 735 p. (in Ukrainian).
49. *Zosimovich, V. P., Tabentskiy, A. A.* (1968). Biologiya i selektsiya sakharnoy svekly [Biology and selection of sugar beet]. Moscow: Kolos, 775 p. (in Russian).
50. Zvidomlennya Ukrayins'koyi Akademiyi nauk u Kyyivi za 1926 rik. Ukrayins'ka Akademiya nauk [Report of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv in 1926. Ukrainian Academy of Sciences] (1927). Kyiv: Druk. Ukrayins'koyi Akademiyi nauk, 132 p. (in Ukrainian).
51. Zvidomlennya za 1921 rik. Vseukrayins'ka Akademiya nauk [Report for 1921. All-Ukrainian Academy of Sciences] (1923). Berlin: vyd-vo Ukr. molodi, 76 p. (in Ukrainian).

Received 14.02.2021

Received in revised form 02.03.2021

Accepted 15.03.2021

DOI: 10.15421/272110

УДК 94 (477) «1835/1908» (092)

С. І. Світленко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДОЛЮБЕЦЬ ТА УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ ПЕТРО ЄФИМЕНКО: ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ

E-mail: svitlenko@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3313-9036

ResearcherID: R-5856-2017

Аноація. *Метою статті є висвітлення формування світогляду П. С. Єфименка (1835–1808) як українського народолюбця. Методами дослідження стали історико-генетичний, історико-типологічний, персоналістичний. Джерела:* архівні документи російських жандармів, опубліковані автобіографічні матеріали П. С. Єфименка, спогади та щоденникові

записи сучасників тощо. *Основні результати* полягають у з'ясуванні особливостей формування світогляду Петра Єфименка: в дитинстві, в гімназичний та студентський періоди. Показано, що П. Єфименко розпочав збирати українські фольклорно-етнографічні матеріали, брав участь в українських осередках молоді в Харкові. Він став активним учасником Харківсько-Київського таємного товариства. У цьому середовищі, окрім українських народолюбних симпатій, поширювалися російські радикально-демократичні ідеї. Українські народолюбні погляди П. Єфименка продовжували формуватися й під час навчання в Московському університеті. Встановлено, що наприкінці 1850-х рр. тривали його ідейні пошуки. В Університеті Св. Володимира відбувся остаточний ідейний поворот П. Єфименка від ідей російської радикальної демократії до українського народолюбства. *Стислі висновки.* Доведено, що впродовж 1850-х рр. П. Єфименко сформувався як прихильник ідей українського народолюбства та українознавець. *Практичне значення* статті в тому, що представлений матеріал матиме інтерес для фахівців у контексті вивчення етнонаціональної та суспільно-політичної історії України XIX ст. *Оригінальність* статті полягає в осягненні маловивчених аспектів формування світогляду українського діяча. *Наукова новизна* в актуалізації процесу формування світогляду П. Єфименка. *Тип статті:* описово-аналітичний.

Ключові слова: український світогляд, українське національне культурництво, російський визвольний рух, таємне товариство.

S. I. Svitlenko

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

UKRAINIAN NARODOLYUBETS AND UKRAINIAN SCHOLAR PETRO YEFYMENKO: FORMATION OF WORLDVIEW

Abstract. *The aim of the article* is to highlight the formation of the worldview of P. S. Yefimenko (1835–1808) as a Ukrainian patriot. The research methods were historical-genetic, historical-typological, personalistic. *Sources:* archival documents of Russian gendarmes, published autobiographical materials of P. Yefimenko, memoirs of I. M. Kasyanenko and diary entries of O. F. Kistyakivsky, works of modern authors, etc. *The main results* are to clarify the peculiarities of the formation of the worldview of Peter Yefimenko, which was born under the influence of Ukrainian ethnic roots, native Ukrainian language, folklore heritage against the background of natural and climatic conditions of Steppe Ukraine. Gymnasium and student periods of his life had their significance in P. Yefimenko's Ukrainian self-awareness. Then the circle of reading of Peter which included the Ukrainian literature, in particular "Kobzar" of T. Shevchenko considerably expanded. It is shown that P. Yefimenko began to collect Ukrainian folklore and ethnographic materials, participated in Ukrainian youth centers, such as V. Nelhovsky's Kharkiv circle. At Kharkiv University, he was an active member of the student opposition group, which became the basis of the Kharkiv-Kyiv Secret Society. In this environment, in addition to Ukrainian patriotic sympathies, Russian radical-democratic ideas spread, which were formed under the influence of illegal publications by O. Herzen. P. Yefimenko's Ukrainian patriotic views continued to take shape during his studies at Moscow University, when he took part in intellectual discussions with supporters of various ideological doctrines. It is established that in the late 1850's P. Yefimenko made a trip on the route Moscow – Nizhyn – Kyiv – Chernihiv – Kyiv, during which his ideological search continued. During his stay at St. Volodymyr's University, P. Yefimenko's final ideological turn from the ideas of Russian radical democracy to Ukrainian patriotism took place. The arrest and involvement in the case of the Kharkiv-Kyiv Secret Society marked the beginning of a new stage in the life and work of P. Yefimenko as a Ukrainian figure and researcher in the field of Ukrainian studies. *Brief conclusions.* It is proved that during the 1850s P. Yefimenko was formed as a supporter of the ideas of Ukrainian patriotism, who overcame the influences of Russian radical democracy. During this period, his activities in the field of Ukrainian studies began. *The practical significance* of the article is that the presented material will be of interest to specialists in the context of studying the ethno-national and socio-political history of Ukraine in the XIX century. *The originality of the article* lies in the comprehension of little-studied aspects of the formation of the worldview of the Ukrainian figure. *Scientific novelty* in the actualization of the worldview and activity of P. S. Yefimenko,

who in the pre-reform period was formed into a Ukrainian patriot and Ukrainian scholar. *Article type*: descriptive-analytical.

Keywords: Ukrainian worldview, Ukrainian national culture, Russian liberation movement, secret society.

Вступ. Петро Савич Єфименко (1835–1908) належав до помітних постатей в українознавчих дослідженнях та українському національному русі. Втім, історична пам'ять про цю неординарну особистість етнографа, статистика та громадського діяча вельми притупилася. Витоки цього слід шукати в комуністично-радянському історіографічному періоді, коли історики послуговувалися догматами та стереотипами тодішньої методології й ідеології. Приміром, радянський дослідник Харківсько-Київського таємного товариства А. З. Барабой писав: «Однак довголітнє заслання і тяжка матеріальна потреба зламали революційну волю Єфименка. Руйнівний вплив справив на нього зв'язок з українофілами-лібералами типу Чубинського, Кониського та ін.» [1, с. 257]. А в одному з нечисленних і стислих нарисів про П. Єфименка, опублікованому істориком Г. І. Мараховим у книзі «Шевченко в колі сучасників», зазначалося, що цей історичний діяч «не залишився на демократичних позиціях і перейшов на бік буржуазного лібералізму» [10, с. 44]. Радянські автори А. З. Барабой, Г. І. Марахов, Ф. О. Ястребов та інші акцентували на революційних аспектах діяльності молодого П. Єфименка [1; 10; 19], а П. Г. Марков подав чимало цікавих даних про його життя, розглядаючи біографію О. Єфименко [11]. Є. С. Шаблювський визначав П. Єфименка, «видатним діячем українського революційного руху» [18, с. 262]. Зазначені оцінки, подані в контексті комуністично-радянського розуміння історичного процесу та місця і ролі в ньому історичних діячів, потребують перегляду і сучасного осмислення у світлі важливих архівних документальних [2] та опублікованих оповідних першоджерел [3].

Цікавий і повчальний життєвий досвід Петра Єфименка (1835–1908) заслуговує на ретельне вивчення в контекстах етнонаціональної, інтелектуальної та суспільно-політичної історії. Адже в життєвому і творчому шляху цієї персоналії віддзеркалилися складні процеси національного самоусвідомлення та інтелектуального поступу українців часів імперського періоду. При цьому доцільно сформулювати гіпотезу про те, що П. Єфименко пройшов складний шлях ідейного формування і становлення від російської революційної демократії до українського народолюбства.

Історіографія. За часів незалежної України постать П. Єфименка висвітлювалася на краєзнавчому рівні, наприклад у популярному нарисі М. Чабана у книзі «Птахи з гнізда Придніпров'я» [17, с. 136–150]. У монографіях українських учених-істориків А. М. Катренка, М. Палієнко, Н. С. Побірченко, Т. В. Портнової містяться поодинокі згадки про П. Єфименка [4, с. 17, 191, 193, 199, 200, 209; 7, с. 58; 12, с. 91, 110; 13, с. 25; 14, с. 34, 108, 128, 149, 151]. Дещо детальніше оповідали про діяльність П. Єфименка періоду другої половини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Л. Г. Іванова та Р. П. Іванченко [5, с. 72, 77, 79, 99–100, 105, 167, 180, 280, 294–295]. Проте й досі в сучасному українському історіописанні не створено біографії українського інтелектуала і громадського діяча Петра Єфименка, постать якого залишається призабутою навіть у колах спеціалістів.

Метою статті є наукова реконструкція формування світогляду Петра Єфименка, його ідейні шукання на шляху до українського народолюбства – напрямку національної демократії другої половини XIX – початку XX ст.

Об'єктом дослідження є постать Петра Єфименка, а **предметом** – чинники і особливості формування його світогляду, початок українознавчих дослідницьких практик діяча.

Джерельною базою даного дослідження є різноманітні архівні документи почерпнуті автором у Державному архіві Російської Федерації (м. Москва); археографічні публікації та праці істориків-попередників.

Наукова новизна представленої статті полягає в тому, що вперше в сучасному українському історіописанні значною мірою на маловідомих архівних матеріалах актуалізовано постать П. С. Єфименка, який формувався як український народолюбець.

Виклад основного матеріалу та результати. Народився Петро Савич Єфименко в 1835 р. на хуторі слободи Великий Токмак Бердянського повіту Таврійської губернії (нині – Запорізька область, Україна). Батьки Петра належали до українського селянства. Батько вирізнявся енергійністю, хоробрістю і навіть суворістю. Він брав активну участь у бойових діях французько-російської війни 1812 р. і пройшов військовий звитязний шлях від Бородинської битви до взяття Парижа. Сава Єфименко знав грамоту, спочатку працював писцем у поліції, затим становим приставом і засідателем земського суду, городничим м. Ногайськ (нині – м. Приморськ Бердянського району Запорізької області). На відміну від батька, мати Петра була неписьменною жінкою, яка мала добру і тиху вдачу [3, с. 39].

Дитинство Петра пройшло на хуторі поблизу Мелітополя. Рідною мовою П. Єфименка була українська. В дитинстві він не чув іншої мови від матері та всіх оточуючих. Єфименки жили заможнo. Втім життя Петра проходило в оточенні селянських дітей, разом з якими він зростав у товаристві чабанів та батраків. Насолоджуючись краєвидами хутірської слободи та навколишньої південної природи, хлопчик з цікавістю сприймав українські народні пісні й казки [3, с. 40]. Українське мовно-культурне та природне середовище Степової України заклало основи відповідного ментального сприйняття юнаком оточуючого світу.

У віці семи років батьки направили П. Єфименка в сільську школу у слободу Великий Токмак. З часом у м. Сімферополь він став готуватись до вступу в Катеринославську гімназію. Проживання в містах перервало його постійний зв'язок із селом, хоча гімназист приїжджав на літніх канікулах до рідної сільської місцевості [3, с. 40].

Потужний імпульс для подальшого інтелектуального розвитку особистості П. Єфименка мав «Кобзар» Тараса Шевченка. Шевченкове слово справило приголомшливий вплив на юного читача. Над «Кобзарем» він «пролив потоки сліз» і відчув себе «на сьомому небі». Під впливом Т. Шевченка Петро розпочав записувати народні пісні, поговірки, заклинання тощо під час приїзду додому на канікулах. Таким чином, він став самотужки формуватися як український народолюбець та етнограф, ревно читаючи книжки з історії та літератури, які надавали матеріал про Україну. Ці інстинктивно українолюбні симпатії почали осмислюватися зі вступом Петра до Харківського університету в 1855 р. [3, с. 40].

Непідробний інтерес П. Єфименка до збирання українського етнографічного матеріалу зміцнився під впливом українського поета та етнографа, професора Амвросія Метлинського, з яким юнак познайомився під час вступного екзамену з російської словесності, під час вступу до університету. Професор порадив майбутньому студенту розпочати збирання етнографічного матеріалу і був втішений, коли дізнався, що П. Єфименко цим уже опікувався [3, с. 40].

Свою роль у формуванні світогляду П. Єфименка відіграли й події Кримської війни 1853–1856 рр. У зимові місяці 1855 р. йому прийшлося перебувати в Мелітополі, коли через місто проходили залишки розбитої російської армії. П. Єфименко з великим інтересом вслухався у розмови вкрай незадоволених російських офіцерів, які квартирували в будинку Єфименків і поширювали опозиційні думки про необхідність великих реформ, критично висловлювались про існуючі в країні порядки. Відтоді він перейнявся цими опозиційними настроями і став розшукувати в університеті ідейних однодумців [3, с. 40].

У Харківському університеті зароджувалися різні ідейні осередки опозиційного й революційного характеру. Спершу П. Єфименко натрапив на український гурток на чолі з медиком В. Нельговським, який хоча й незабаром розпався, але залишив Петру у спадок свою українську бібліотеку. Як пояснив йому згодом український патріот, професор О. Потєбня, цей гурток опікувався збиранням етнографічних та

історичних матеріалів і підготував до друку збірку, куди, між іншим, увійшли переклади В. Нельговського повістей М. Гоголя [3, с. 40].

У Харківському університеті П. Єфименко близько зійшовся з Яковом Бекманом, Петром Завадським, Олександром Тищинським і увійшов із ними у студентський опозиційний гурток, який опікувався переписуванням і розповсюдженням безцензурних видань, зокрема праць Олександра Герцена. Як свідчив Петро Завадський, Петро Єфименко, поряд із Митрофаном Муравським та Миколою Раєвським, був одним із тих, від кого найчастіше надходили нелегальні видання [2, л. 201 об.].

Втім, як свого часу зазначав історик Ф. Ястребов, у цьому студентському середовищі були наявні українські симпатії. Так, ще на початку знайомства П. Завадський дізнався, що у П. Єфименка є вірш Т. Шевченка і навіть його портрет, що зацікавило його як «малорософіла». Лише під впливом забороненої літератури російських революційних демократів та суспільно-політичних подій того часу П. Єфименко та його друзі захопилися політичною діяльністю [19, с. 131].

Прикметно, що П. Єфименко був добрим комунікатором, завдяки якому утворилося ядро харківського таємного гуртка, а згодом таємного товариства. Так, уже на початку 1856 р. він зблизився з Яковом Бекманом та Митрофаном Муравським, а згодом познайомив їх з Петром Завадським та Олександром Тищинським [2, л. 213.] .

П. Єфименко належав до найдіяльніших учасників товариства, здебільшого опікувався переписуванням творів О. Герцена та інших письменників. Відомо, разом із П. Завадським П. Єфименко переписав 15 примірників пародії на царський Маніфест про укладення миру в Кримській війні й розповсюдили їх по Харкову у передпасхальну ніч [2, л. 316, 343].

У жовтні 1856 р. П. Єфименко встановив контакти з «Пасквільним комітетом». Незабаром виникла думка про об'єднання студентського таємного гуртка та вказаного комітету в єдине таємне товариство [1, с. 241]. Квартира П. Єфименка та П. Завадського слугувала проведенню конспіративних зустрічей. На квартиру доправлялися з Петербурга й нелегальні видання О. Герцена. Очевидно, цілком не випадково саме на квартирі П. Єфименка та П. Завадського 13 листопада 1856 р. відбулися таємні збори студентів, учасники яких заслухали промову Миколи Раєвського про актуальність встановлення конституційної форми правління. Згодом обговорили склад комісії, якій доручили розробку статуту товариства. Незабаром П. Єфименко взяв участь у других зборах, вже на квартирі М. Муравського, де учасники таємного товариства ухвалили статут і підписали його псевдонімами. П. Єфименко обрав собі досить промовистий псевдонім – «Царедавенко», що свідчило про його еволюцію в бік радикально-демократичних поглядів [2, л. 331, 342, 454].

На початку 1858 р. П. Єфименко був виключений з Харківського університету за несплату за слухання лекцій [1, с. 243]. У квітні того самого року в університеті відбулися масові студентські заворушення. П. Єфименко не залишався осторонь подій і після цього виїхав до Москви для продовження навчання в університеті [2, л. 535].

У Московському університеті, де П. Єфименко навчався рік, він познайомився спочатку з Долгим і Шкляревським, які погодилися утворити літературне товариство. За два місяця він зав'язав товаристські стосунки з Павлом Рибниковим та Матвієм Свириденком. До кола його московського спілкування входили також Байдаковський, Демидовський, Деркачов, Котляревський, Кузьминський, Прокопенко, Стороженко, Цитович та ін. Одним із осередків цієї різночинської молоді був «гурток вертепників», який діяв ще з 1855 р. П. Єфименко долучився до цих зібрань, які відбувалися по суботах на квартирі П. Рибникова, в майбутньому відомого етнографа та філолога.

У гуртку обговорювалися питання студентського життя: про видання студентського збірника, про бібліотеку природничих та математичних наук, про заснування студентського суду тощо. В цьому колі московського студентства й інтелігенції відбувалися дискусії за участю слов'янофілів, серед яких П. Єфименко знав братів Івана та Костянтина Аксакових, Юрія Самаріна, Олексія Хомякова. Предметом дискусій були актуальні проблеми селянської общини, селянського питання, народності, науки,

православ'я тощо. Особливе враження своїм ентузіазмом справив на П. Єфименка слов'янофіл К. Аксаков. Слов'янофілам протистояли Павло Рибников, Матвій Свириденко та деякі вчителі, які виступали прихильниками соціалістичних учень. Упродовж півріччя відбулося чотири – п'ять таких дискусій, які відвідувало до 30 студентів [3, с. 41; 2, л. 121, 413].

Але в Москві П. Єфименко опікувався не тільки участю в обговоренні нагальних проблем сучасності. У студента Московського університету Загайного та студента Петербурзького університету Сорокіна він отримував заборонені твори, а у М. Свириденко – герценовський «Колокол». У Москві П. Єфименко переписав кілька творів для відправки харків'янам. Окрім того, він домовився зі студентом Московського університету М. Свириденком, який їхав із Москви на батьківщину до Криму, що той доправить транзитом нелегальні видання до Харкова [2, л. 345, 349, 413]. В одному з листів із Москви до однодумців в Україні П. Єфименко писав про свій намір приїхати на канікулах з ручною літографією для тиражування лекцій [2, л. 81 об].

У Москві П. Єфименко не припиняв свої українознавчі студії. Так, він просив студента університету Св. Володимира Гаврила Стрижевського надсилати йому до Москви народні прислів'я, приказки й пісні. Втім, навчання у Москві тривало недовго. Через рік П. Єфименко звільнився «за слабкості здоров'я», адже московський клімат, на його думку, викликав «сильну задишку» [2, л. 116, 213, 349, 535].

Після Москви П. Єфименко понад рік мандрував Україною. Спочатку він прагнув закінчити університетський курс в Ніжинському ліцеї кн. Безбородька. Цікаві спогади про цей період залишив Іван Касяненко, який після завершення Переяславського повітового училища витримав екзамен у 4-й клас Ніжинської гімназії і восени 1858 р. познайомився з П. Єфименком. За описом мемуариста, П. Єфименко дуже походив на українського селянина, типового українця. Він був високий на зріст, широкоплечий, обличчя жовто-смугляве, волосся довге, пряме, чорне з блиском, як смола; ніс широкий, біля очей нібито приплюснутий, а на кінчику дещо кирпатий; очі чорні [6, с. 65–66]. До цього опису зовнішності Петра Савича можна додати враження О. Кістяківського, який у своєму «Щоденнику» занотував 25 грудня 1877 р.: «Єфименко – оригінальна особистість. Він найчистіший малорос, хоча, безсумнівно, в ньому тече кров або торків, або берендеїв, або чорних клубуків, котрі асимілювалися малоросійським народом» [9, с. 434].

І. Касяненко засвідчив, що, їдучи на перекладних із Москви до Ніжина, П. Єфименко сподівався, що ніжинські студенти – свідомі українці, які читають Т. Шевченка та П. Куліша та, як і він, працюють над відродженням української культури. Але його сподівання, що він зможе пробудити серед студентів Ніжина інтерес до українського питання, не виправдалися. Адже нащадки спадкових дворян, які володіли кріпаками, здебільшого не виявляли інтересу до наук.

Спосіб життя студента П. Єфименка, який ретельно відвідував лекції, а після занять сидів удома і постійно щось писав, не пив, не палив і не міг бачити карт, для студентського загалу був не зрозумілий. Не випадково Петру не вдалося налагодити зі студентами контакт. Їм кидалося в очі й те, що студент ліцею розмовляв майже «по-мужицьки», дуже часто використовуючи українську лексику. Але, вірогідно, що П. Єфименко все ж таки знайшов деяких симпатиків. Адже І. Касяненко зауважував, що за місяць «Петру Савичу вдалось переконати нас», що українська мова – «це мова цілого українського народу» [6, с. 66–67].

Утім, у цілому сподівання П. Єфименка не справдилися. Пробувши в Ніжинському ліцею півроку, він відправився до Києва. Очевидно, це було в лютому – березні 1859 р., коли, як писав А. Барабой, туди переїхали Я. Бекман, Л. Зеленський та Россинський із Харкова [1, 1955, с. 244]. Під час своєї подорожі П. Єфименко відвідав Переяслав, де написав листа М. Муравському і висловив розчарування своєю спробою пропаганди ідей О. Герцена в Ніжинському ліцеї через низьку самосвідомість студентів та професорів. Він писав про Ніжинський ліцей, «де морок невігластва, де Іскандера приймають за колишнього попечителя Харківського університету».

Загалом зіставлення першоджерел наводить на думку, що, перебуваючи в Ніжині, П. Єфименко виявляв себе як український народолюбець, який водночас ще покладав надії на пропаганду ідей О. Герцена. Втім, її спроби в ніжинському провінційному середовищі не призвели до результату і мали наслідком розчарування. Однак навесні 1859 р. П. Єфименко ще не став студентом Університету Св. Володимира. Адже вже у квітні він попрямував із Києва до Чернігова, щоб отримати посаду редактора «Черниговских Губернских Ведомостей» [6, с. 67; 2, л. 79, 345, 347, 349].

Перебуваючи в Чернігові, П. Єфименко знайомився з краєм, збираючи етнографічний та історичний матеріал. Підтвердженням цього став лист О. Тищинському, в якому він надіслав своєму кореспонденту-однодумцю кілька додавань і пояснень до заклинань, якими той опікувався. У 1859 р. П. Єфименко опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» (№№ 6, 15, 31, 33) цикл розвідок «Украинские пословицы и поговорки». Очевидно, в цей період у свідомості П. Єфименка відбувалася переоцінка цінностей. Він вирішив присвятити себе виключно заняттям етнографією та міфологією, тобто культурництву, і відійти від радикально-демократичного напрямку, спалив листування і заборонені твори, вважаючи їх розповсюдження марною справою. До того ж, судячи з його листування з М. Муравським, він ще не дозрів до ідеї обмеження влади царя і впровадження конституції. Свою роль при цьому відіграли політичні заходи Олександра II у справі підготовки селянської реформи, політика гласності, що створювала враження, що сам уряд піклується про викорінення зловживань і недоліків у країні [3, с. 41; 16, с. 383; 2, л. 345–347, 350].

Проте і перебування П. Єфименка в Чернігові було нетривалим. Адже він не зміг здобути редакторську посаду, опісля поїхав у рідний Мелітополь до матері, а згодом знову до Києва для вступу в Університет Св. Володимира [2, л. 349, 350]. Із серпня 1859 р. П. Єфименко перебував у Києві, щоб вступити в Університет Св. Володимира. В цей період у його свідомості знову посилювалися українські симпатії, які кристалізувалися у процесі зіткнення з космополітичними або неукраїнськими національними елементами. Вельми характерно, що П. Єфименко проживав на квартирі, яка мала назву «Малоросія». Співмешканцем Петра був Анатоль Свидницький, який не підкорився волі батька-священника і самовільно вступив до університету, втративши будь-яку підтримку і засоби до існування. В «Малоросію» часто заходили патріотично налаштовані студенти, зокрема В. Антонович, М. Малащенко, Т. Рильський, заїжджав проїздом із Петербурга П. Чубинський та ін. [3, с. 41].

Одним із найближчих друзів П. Єфименка ще по Харкову був О. Тищинський, разом з яким він став учасником студентського літературного товариства, головою якого обрали М. Раєвського [3, л. 120]. В Харківському університеті П. Єфименко знав професора Амвросія Метлинського, який збирав етнографічні джерела та пам'ятки народної словесності. У Києві він разом із М. Муравським, Г. Стрижевським та О. Тищинським задумав збірник по типу видання А. Метлинського «Народные южнорусские песни» (Київ, 1854), який, за словами М. Ф. Сумцова, «залишив глибокий слід в історії малоруської етнографії» [15, с. 355]. Втім, П. Єфименко не встиг втілити в життя цей задум [2, л. 116, 120].

У ніч на 1 лютого 1860 р. П. Єфименко був несподівано для себе заарештований у справі Харківсько-Київського таємного товариства. Обставини його арешту можна реконструювати на підставі доповідної записки Київської слідчої комісії про діяльність таємних товариств у Харкові та Києві і арешті їх членів. Виявляється, що приводом до його арешту стали виявлені у члена Харківсько-Київського таємного товариства Левченка чотири листи від Я. Бекмана та М. Муравського, де поміж інших згадувався й П. Єфименко [8, с. 25]. Петро Савич був відправлений до Санкт-Петербурга, а згодом, після піврічного перебування у Петропавлівській фортеці, отримав заслання в Пермську, а через рік – в Архангельську губернію із влаштуванням на державну службу. Переміна місця заслання була викликана тим, що в Пермі П. Єфименко брав активну участь в організації місцевих опозиційних елементів.

Висновки. Таким чином, до початку 1860-х рр. Петро Савич Єфименко сформувався як український народолюбець. Цьому сприяли українські етнічні корені діяча, який з дитинства чув і користувався рідною українською мовою, опановував українську народну фольклорну спадщину. Утвердженню українського ментального світосприйняття сприяла і природа Степової України. Своє помітне значення в українському національному усвідомленні П. Єфименка мало навчання в Катеринославській класичній гімназії, а згодом у Харківському університеті. Адже в гімназичний та студентський періоди значно розширилося коло читання Петра, який полюблив літературу з української історії та культури, захоплювався «Кобзарем» Т. Шевченка, починав збирати українські фольклорно-етнографічні матеріали, брав участь в українських осередках молоді, таких як харківський гурток В. Нельговського, перебував під впливом українського романтика, професор А. Метлинського. Слід зауважити, що ідейний шлях П. Єфименка до українського народолюбства не був простим й однолінійним. Адже в Харківському університеті він брав участь у опозиційному гуртку Я. Бекмана, М. Муравського та інших студентів, у середовищі яких, окрім українських народолюбних симпатій, були сильні російські радикально-демократичні впливи, що формувалися під впливом нелегальних видань О. Герцена. Такі самі тенденції виявлялися в діяльності заснованого Харківсько-Київського таємного товариства. Прикметно, що українські народолюбні погляди П. Єфименка не похитнулися в Москві, де він брав участь в інтелектуальних дискусіях з московськими лібералами-слов'янофілами та прихильниками соціалістичної доктрини. Наприкінці 1850-х рр., коли П. Єфименко здійснив мандрівку за маршрутом Ніжин – Київ – Чернігів – Київ, а особливо під час перебування в Університеті Св. Володимира, намітився й відбувся остаточний ідейний поворот П. Єфименка від ідей російської радикальної демократії до українського народолюбства. Арешт і притягнення до дізнання у справі Харківсько-Київського таємного товариства поклали початок новому етапу в житті та діяльності П. Єфименка як українського діяча та дослідника в галузі українознавства.

REFERENCES

1. *Baraboj, A. Z.* (1955). Har'kovsko-Kievskoe revoljucionnoe tajnoe obshhestvo 1856–1860 gg. Istoricheskie zapiski [Kharkov-Kiev revolutionary secret society 1856–1860. Historical notes] / otv. red. A. L. Sidorov. T. 52. Moskva: Izd-vo AN SSSR, s. 235–266 (in Russian).
2. *Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii* (1860). F. 109. 1 jeksp. Op. 35. D. 26, ch. 1, lit. B, 612 l (in Russian).
3. *Efimenko, Petr Savvich* (2009). Avtobiograficheskie zametki [Autobiographical notes]. V: Sary'kov G. M. Matery'aly' do biografij Petra ta Oleksandry' Yefy'menkiv. *Sums'kyj istory'ko-arxivnyj zhurnal*, № VI–VII, s. 39–47 (in Russian).
4. *Ivannikova, Lyudmy'la* (2010). Yakiv Novy'cz'ky'j. Fol'klory'st, istory'k, pedagog [Jacob Novitsky. folklorist, historian. Teacher] / za red. S. V. My'shany'cha. Zaporizhzhya: AA Tandem, 388 s. (in Ukrainian).
5. *Ivanova, L. G., Ivanchenko, R. P.* (2000). Suspil'no-polity'chny'j rux 60-x rr. XIX st. v Ukrayini: do problemy' stanovlennya ideologiyi [Socio-political movement of the 60's of the XIX century in Ukraine: to the problem of ideology formation]. Kyiv: MILP, 352 s. (in Ukrainian).
6. *Kasjanenko, I. N.* (1914). Pionery ukrainstva. Stranichka iz biografii Petra Savvicha Efimenka [Pioneers of Ukraine. A page from the biography of Peter Savvich Efimenko]. *Ukrainian Life*, № 8–10, s. 65–69 (in Russian).
7. *Katrenko, A. M.* (1999). Ukrayins'ky'j nacional'ny'j rux XIX st. Chasty'na II. 60–90-ti roky' XIX st. [Ukrainian national movement of the XIX century. Part II. 60–90s of the XIX century]: navch. posibny'k. K.: Kyiv. un-t im. Tarasa Shevchenka, 189 s. (in Ukrainian).
8. Kievskij universitet. Dokumenty i materialy, 1834–1984 [Kiev University, 1984. Documents and materials, 1834–1984.] (1984). Kiev: Vishha shkola, 192 s. (in Russian).
9. *Kistyakivs'ky'j, O. F.* (1994). Shhodenny'k (1874–1885) [Diary (1874–1885)]: u 2 t. T. 1 (1874–1879) / uporyad.: V. S. Shandra (st. uporyad.), M. I. Buty'ch, I. I. Gly'z', O. O. Franko. Kyiv: Nauk. dumka, 648 s. (in Ukrainian).

10. *Maraxov, G. I.* (1976). T. G. Shevchenko v koli suchasny`kiv [Taras Shevchenko in the circle of contemporaries]. Slovnny`k personalij. Kyiv: Vy`d-vo xudozh. liter. «Dnipro», 152 s. (in Ukrainian).
11. *Markov, P. G.* (1966). A. Ja. Efimenko – istorik Ukrainy [A. Y. Efimenko – Historian of Ukraine] / pod red. chl.-korr. AN USSR prof. I. A. Gurzhija. Kiev: Izd-vo Kiev. gos. un-ta, 124 s. (in Russian).
12. *Paliyenko, Mary`na* (2005). «Ky`evskaya stary`na» u gromads`komu ta naukovomu zhy`tti Ukrayiny` (kinecz` XIX – pochatok XX st.) [«Kiev antiquity» in the public and scientific life of Ukraine (late XIX – early XX centuries)]. Kyiv: Tempora, 384 s. (in Ukrainian).
13. *Pobirchenko, N. S.* (2002). Py`tannya nacional`noyi osvity` ta vy`xovannya v diyal`nosti ukrayins`ky`x Gromad (druga polovy`na XIX – pochatok XX stolittya) [Issues of national education and upbringing in the activities of Ukrainian Communities (second half of the XIX – early XX century)]: Monografiya. Kyiv: Vy`d-vo Nauk. Svit, 331 s. (in Ukrainian).
14. *Portnova, Tetyana* (2016). Lyuby`ty` i navchaty`. Selyanstvo v uyavlennyax ukrayins`koyi inteligencyi drugoyi polovy`ny` XIX stolittya [To love and to teach. The peasantry in the minds of the Ukrainian intelligentsia of the second half of the nineteenth century]. Dnipropetrovs`k: Lira, 240 s. (in Ukrainian).
15. *Sumczov, M. F.* (2008). Doslidzhennya z etnografiyi ta istoriyi kul`tury` Slobids`koyi Ukrayiny` [Research on ethnography and cultural history of Slobidska Ukraine]. Vy`brani praci. Harkiv: Vy`d-vo «ATOS», 558 s. (in Ukrainian).
16. Ukrayins`ki pry`sliv`ya, pry`kazky` ta porivnyannya z literaturny`x pam`yatok [Ukrainian proverbs, sayings and comparisons from literary monuments] (2001) / uporyad. M. M. Pazyak. Kyiv: Nauk. dumka, 392 s. (in Ukrainian).
17. *Chaban, M.* (2005). Petro Yefy`menko [Peter Efimenko]. V: *Ptaxy` z gnizda Pry`dniprovs`koyi Dnipropetrovs`k: Dniiprokny`ga*, s. 136–150 (in Ukrainian).
18. *Shabliovskij, E. S.* (1975). T. G. Shevchenko i russkie revoljucionnye demokraty [T. G. Shevchenko and Russian revolutionary democrats]. 2-e izd., pererab. i dop. Kiev: Izd-vo «Naukova dumka», 392 s. (in Russian).
19. *Jastrebov, Fedor* (1960). Revoljucionnye demokraty na Ukraine: vtoraja polovina 50-h – nachalo 60-h godov XIX st. [Revolutionary democrats in Ukraine: the second half of the 50s - early 60s of the 19th century] / otv. red.: F. E. Los`; AN Ukrainskoj SSR, In-t istorii. Kiev: Izd-vo AN USSR, 308 s. (in Russian).

Received 25.03.2021

Accepted 05.04.2021

DOI: 10.15421/272111

УДК 574.5/.6 (477.63)(09)

Л. А. Байдак, В. В. Рожков, Ю. Л. Полєва

Дніпровський державний аграрно-економічний університет, м. Дніпро, Україна

**ВИДАТНИЙ ПРЕДСТАВНИК ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ
ГІДРОБІОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ ТЕХНОГЕННО-
ТРАНСФОРМОВАНИХ ПРІСНОВОДНИХ ЕКОСИСТЕМ,
ЗАСНОВНИК ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЗБАГАЧЕННЯ
ВОДОЙМ НОВИМИ КОРМОВИМИ ДЛЯ РИБ
ОРГАНІЗМАМИ, ПРОФЕСОР П.О. ЖУРАВЕЛЬ (1901–1977)
ДО 120-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ**